

A HARC metafora szerepe az '50-es évek politikai köznyelvében

A politikai nyelvhasználat

A politikai propaganda célja a publikum megnyerése, ezért ennek kapcsán sok szó esik az állampolgár befolyásolásáról. A társadalmi akaratnak a tömegtájékoztatási eszközök által végbemenő irányítása a 20. század derekán öltött tömeges méreteket. A politikai propaganda és a tömegtájékoztatás jelentőségének felismeréséről tanúskodnak a második világháború befejezését követően elsőként megjelent magyar lexikon sorai, amelyek alátámasztják azt a feltételezést, hogy a korszak politikai propagandájában bizonyos manipulatív technikákat tudatosan alkalmaztak: „Propaganda (hírverés), valamely politikai világnézet, forradalom, politikai fordulat talajának előkészítése, illetve megtartása szónoklat, sajtó, könyvkiadványok, röpiratok, rádió, hangszóró, tömegfelvonulás, népgyűlés, célzatos irodalom, nyílt vagy burkolt sajtópolitika útján. Technikája mindig az emberi lélek befolyásolhatóságán alapul, felhasználja az emberek nagy részének alacsonyrendű, visszafojtott ösztöneit” (Agárdi–Szilágyi 1946: 396).

A tömegtájékoztatási eszközök korában a tudás és a hit megszerzése már nem közvetlen tapasztalatszerzés eredménye, hanem médiaközlemények nyomán megy végbe. A nyelv kifejezi a társadalomban működő hatalmi viszonyokat és ideológiákat, hozzájárul a társadalom értékrendjének megformálásához. A nyelvi rendszert a megismerés szerves részének tekintő kognitív szemlélet termékeny megközelítési módot nyújt a média üzeneteinek vizsgálatához, mert a nyelv műveleti jellegének figyelembevételével képes arra, hogy számot vessen annak jelentésképző szerepével. A szöveg megértése során a közlemények befogadói a helyzet modell-

jének megalkotása mellett a beszélőről és a szituációról is véleményt formálnak. A tömegkommunikáció közleményeinek megértésében fontos szerepet nyer a társadalmi kogníció fogalma. A közvélekedés fontos jellemzője, hogy nem személyre szóló, hanem a társadalom szélesebb rétegeihez és osztályaihoz kötődik, vagyis társadalmilag megosztott célokat és érdekeket fogalmaz meg. A társadalom nagyobb csoportjaihoz köthető véleményalkotást a holland szövegteoretikus, van Dijk társadalmi kogníciónak nevezi. Megformálásában, megerősítésében és elterjesztésében fontos szerepet tulajdonít a média közleményeinek (van Dijk 1988: 107–11). A közösségek leírásának jelentősége a hírek magyarázatában mutatkozik meg, hiszen az olvasóközönség azt feltételezi, hogy a bemutatott dolgok igazak, és a közösség egésze szempontjából relevánsak. A szövegalkotás folyamatának komplex szemléletéhez hozzátartozik ugyanakkor annak belátása, hogy a szövegek befogadásához, a recepcióhoz hasonlóan a szövegprodukciónak is társadalmi jellegű. Egyfelől a lapkiadás intézményi jellege határozza meg, másfelől a szövegalkotó maga is tagja valamelyik társadalmi csoportnak, ennél fogva a szöveg létrehozása során saját csoportjának normáit és értékeit lépteti életbe.

Nyelv és hatalom viszonyának kutatása során eddig még nem született olyan, a kutatók által széles körben elfogadott terminus, amely alkalmas volna a hatalom diszkurzív praxisát jellemző nyelvi jelenségek összefoglaló megnevezésére. A náci propagandagépezet jellegzetességeit leíró munkájában Klemperer az *LTI – Lingua Tertii Imperii*, azaz a 'Harmadik Birodalom nyelve' elnevezést használta, a szovjet köznyelvet érintő kutatásai során Tóth Szergej a *szovjet birodalmi nyelv*, valamint a *szovjet nyelv* megnevezéssel élt (Tóth 2006: 172–3). Mindkét elnevezés meghatározott korhoz és országhoz kötődik, ezért a magyar politikai nyelvhasználat vizsgálata során ezek egyike sem használható. Az ideológiai propaganda szolgálatában álló nyelvet Orwell az *újbeszél* (newspeak) igével jelölte, amely a politikai kommunikáció átalakulására hívta fel a figyelmet (Orwell 1989: 329–30). Az Orwelltől eredő terminus hűen kifejezi a diszkurzív praxisnak a hatalmi váltással összefüggő változását, mindazonáltal mégsem tartom célravezetőnek a szépirodalom által felkínált szó alkalmazását. Elvetésére az *új* jelzőben megnyilvánuló igény készítet, amely a megelőző korszakok politikai nyelvhasználatával való összevetés szükségét veti fel. Az ilyen jellegű összehasonlítás egyfelől meghaladná a tanulmány kereteit, másfelől hiányoznak hozzá a korábbi korszakok politikai nyelvhasználatát illető feldolgozások.¹ A korabeli megközelítés, miként Tóth megállapítása is, a nyelvi változatok közötti elhelyezés szempontját juttatja érvényre. A korszak bíráló

¹ A 20. század közéleti nyelvének témáját első ízben Tolnai Vilmos *A proletár-diktatúra nyelvéből* közzétett tanulmánya érinti, amely a Tanácsköztársaság leverése után a Nyelvőr hasábjain látott napvilágot (Tolnai 1920). A vizsgált korszak politikai nyelvhasználatával Fónagy Iván és Soltész Katalin *A mozgalmi nyelv* (1954) című munkája, Grétsy László *A társadalmi-gazdasági változások és a nyelv* címmel a Valóság hasábjain (Grétsy 1960) megjelent tanulmánya, valamint *A mai magyar nyelv* címmel szerkesztésében megjelent kötete (Grétsy 1976) foglalkozott. A rendszerváltozást követően Czigány Lóránt *Államosított szavaink átvilágítása, avagy szótáríróink diszkrét bája* (Czigány 1999) és Jobst Ágnes *A magyar szókészlet módosulása 1945 után* címmel megjelent dolgozatában (Jobst 2004) vetett fel a korszak nyelvhasználatának politikai regiszterével kapcsolatos kérdéseket. A múlt évben *Retró szótár. Korfeszto szavak a második világháborútól a rendszerváltásig* címmel jelent meg Burget Lajos értelmező szótára (Burget 2008).

élő nyelvművelő szakirodalma a *mozgalmi nyelv* vagy *mozgalmi zsargon* terminusokat használta: „Írásban, beszédben egyaránt találkozunk zsargon-szavakkal. Elsősorban a politikai életben használják őket; mozgalmi megnyilvánulásokon, az államapparátusban, tárgyalásokon, újságcikkekben [...]. A zsargont zsargonná az teszi, hogy elkülönül a köznyelvtől anélkül, hogy ezt bármi is indokolná. Akik zsargonosan beszélnek, igyekeznek más szavakkal kifejezni gondolataikat, mint ahogyan ez általában szokás. A mozgalmi életben hallható zsargont is sajátos szavak, sajátos fordulatok teszik elsősorban »tolvajnyelvvé«” (Fónagy–Soltész 1954: 20; Juhász 1954: 263). Kiss Jenő szociolingvisztikai munkájában a *politikai nyelvhasználat*, illetve a *hivatalos közéleti nyelvhasználat* terminusokat használja, egyben azok pontos meghatározását nyújtja: „A véleményalkotás politikai indítékú és célzatú befolyásolását politikai nyelvhasználatnak nevezzük. Célja, hogy a saját pártot vagy ideológiát jelölő, ahhoz kapcsolódó kulcsszavak és -kifejezések pozitív érzelmi attitűdöket kiváltó jelentéstartalommal váljanak ismertté, az ellenfelekhez kötődők pedig negatív konnotációt ébresszenek” (Kiss 2002: 254–6). A téma kapcsán felmerülő nyelvhasználati jellegzetességek leírása során ezért a nyelv horizontális tagolásából kiindulva a köznyelv politikai regisztere, illetve a politikai nyelvhasználat terminusokat használom.

Az elemzés tárgya

A 20. század második felének magyar történelme szempontjából a parlamenti felszólalások, a párthatározatok, a peranyagok és a törvénytörvények elemzése egyaránt ígéretes feladatnak mutatkozik. A publicisztikának a társadalmi valóság újraalkotásában és elfogadtatásában játszott szerepe okán döntöttem a sajtónyelvi elemzés mellett. A nyomtatott sajtó szövegei a politikai diskurzusban kettős szerepet töltenek be: egyfelől az aktuális tényekről, eseményekről tájékoztatnak, másfelől elvégzik azok interpretálását. Az újságcikkek által felépített nyelvi és ideológiai konstrukció meghatározza a közgondolkodást. A nyomtatott sajtó szövegei kidolgozott nyelvi kóddal rendelkeznek, ennél fogva feltételezhető, hogy a propaganda nyelvi kódolása az újságcikkek szövegében jól nyomon követhető. A politikai nyelvhasználat kutatásának módszertani alternatíváit végiggondolva úgy vélem, hogy a politikai sajtó nyelvhasználata olyan köztes terület, amely hitelesen ábrázolja a makro- és a mikroszint közötti politikai kommunikáció diszkurzív praxisát, a köznyelv korabeli politikai regiszterét. A 20. század derekának propagandáját kutatva a Magyar Dolgozók Pártja lapjában, a Szabad Népből, azon belül a vezércikkben találtam meg azt a korszak és a témaválasztás szempontjából relevánsnak tekinthető szövegtípust, amely megfelelő elemzési perspektívát biztosított a vizsgálat folytatásához. A vezércikkek ugyanis a kommunista párt politikai akaratát kinyilvánító beszédaktusok gyanánt értékelhetők, amelyek a hivatalos vélemény nyilvánosságra hozatala folytán fontos szerepet töltek be a korabeli politikai diskurzusban. Az elemzés során elsősorban a „Központi Vezetőség ülése” (Sz. N. 1950/130: 1) címmel megjelent vezércikkre támaszkodtam. Az írás jelentőségét az adta, hogy az országot irányító párt vezető testületének az időszerű feladatokat meghatározó üléséről számolt be, amelynek témái a népgazdaság fejlesztése és a klerikális reak-

ció elleni harc voltak. A vezércikk metaforahasználatát az elemzés során két korábbi, a koalíciós korszak kezdetén megjelent vezércikkével vetem össze. A „Döntést!” (Sz. N. 1946/58: 1) és a „Vonjuk le a tanulságot” (1946/100: 1) című írások a választásokat megnyert Független Kisgazdapárt elleni sajtókampány részeként jelentek meg. Nyelvi stratégiájukat a Magyar Kommunista Párt kismértékű támogatottsága határozta meg.

A szövegek történetiségének felfogásában Szabó Zoltánnak a szépírói stílussal kapcsolatban megfogalmazott, ám történeti szövegek viszonylatában is érvényes gondolatmenetéből indultam ki: „A szöveg történetiségét egyik megnyilvánulásában kövületként lehet felfogni. Ezen azt értjük, hogy a szövegnek történelmi meghatározottsága van, ami a külső kontextusba tartozó történelmi feltételekből, körülményekből fakad, ami aztán átalakul, átlényegül, 'interiorizálódik', a szöveg belső kontextusának válik szerves részévé, azaz [...] a történelmi valóság behatol a mű organizmusába. Így aztán érthető, hogy a szöveg bizonyos részletei a szövegalkotás korának történelmi emlékei: kövületei. [...] Mindaz ugyanis, ami a történelmi meghatározottságból, a történelmi tények belső kontextussá válásából fakad, túlnő a kövületi jellegen, és a szöveg lényegi tulajdonságává (standardjává), a szövegiség egyik meghatározó jegyévé válik” (Szabó 1998: 17–8).

A vizsgálat kvalitatív és kvantitatív alternatívái

A sajtó- és propagandakiadványok nyelvét illető észrevételek a tömeges méretekben kiadott sajtótermékek megjelenésének kezdeteitől fellelhetők. Az érdeklődés eleinte az érthetőségre és a nyelvápolásra irányult, hiszen a nagy példányszámban megjelent kiadványok nevelő hatása nyelvi értelemben is érvényesült. A média-nyelv iránti fokozott érdeklődés másik oka az a felismerése volt, hogy a nyelv hatással van a befogadó látásmódjára: „A tömegtájékoztató legfontosabb eszköze a nyelv. A tömegtájékoztató hatékonysága nagyban függ attól, hogy megtalálja-e a megfelelő nyelvhasználatot céljai megvalósítására” (Kiss 2002: 255). A sajtónak mint a politikai propaganda eszközeinek tudományos igényű vizsgálatát kezdetben a kvantitatív módszerek, a mennyiségi mutatók és a gyakorisági statisztikák jellemezték. A kvantitatív szemléletű elemzésnek ma is népszerű formája a tartalom-elemzés, amely a tömegkommunikációs fórumokon különféle témák megjelenésének gyakoriságát vizsgálja. A propaganda kutatása szempontjából ez azért fontos, mert a propagandát közvetítő tömegtájékoztató bizonyos témákra irányíthatja a publikum figyelmét (Krippendorf 1995: 14). Adott témáról megjelent szövegmennyiség mérése különös jelentőséget kapott a 20. század derekán, a tömegkommunikációs eszközök előretörésének idején, és ebben nem elhanyagolható szerepet játszottak a korszak történelmének háborús eseményei.

Noha a tartalomelemzés alkalmasnak bizonyult a politikai propaganda által tematizált tartalmak előfordulásának a mérésére, ugyanakkor nem biztosított kellő eszköztárat a belső összefüggések, a „finomhangolást” végző manipulációs technikák feltáráshoz. Az 1960–1970-es évek fordulóján a médiaelemzés szemléletmódjában bekövetkezett törés fontos eleme volt az a felismerés, hogy a média által

közvetített üzenet korántsem olyan áttetsző és átlátható, amint azt korábban feltételezték, hiszen a narratív szerkezet és a terjedelmi korlátok kettős szorítása folytán a híradások a történések bizonyos részeit emelik ki. Ennélfogva nem a valóságot, hanem a valóság egy bizonyos látásmód alapján felépített modelljét adják közre. A média közleményeit ettől kezdve a nyilvános diskurzus egyik válfajaként kezelték. A kvalitatív alternatíva, a minőségi szemléletmód igénye nyomán a médiaüzenetek tudományos igényű analízise a komplex nyelvészeti és ideológiai struktúrák irányába fordult. Nagy mennyiségű közlemény tematikus szempontú feldolgozása helyett nagy horderejű események médiaközleményeinek átfogó vizsgálatára vállalkozott, vagyis esettanulmányok komplex elemzését végezte el. A Leicester-csoport 1970-ben készítette azt a politikai értelemben is befolyásos tanulmányt, amely az Egyesült Államok vietnami jelenléte ellen demonstráló londoni tüntetés médiaközvetítéseit már a nyelvészet eszköztárának segítségével, a diskurzuselemzés módszerével dolgozta fel. Azt vizsgálta, hogy a békés tüntetés miként vált erőszakos demonstrációvá a médiabeli ábrázolásokban (van Dijk 1988: 10). Az 1970-es évek médiaelemzéseit a makroszociológiai indíttatás jellemezte; azt kutatták, hogy a médiaközlemények, azon belül még a legobjektívebbnek gondolt hír műfaja is miként torzítja el az eseményeket. Ez a nézőpont már nem bíz az objektív valóság és a médiaábrázolás összevetésében, eleve a közvetítő csatorna torzítását feltételezi. A közleményeket ideológiai konstrukcióknak tekintve elveti a korrekt kép közvetítésének lehetőségét. Mindez a semleges sajtó mítoszának megdőlését eredményezte, ennélfogva a média szerepe többé már nem a társadalom eseményeinek semleges és racionális közvetítésében, hanem egy előre megformált ideológia reprodukálásában fogalmazódott meg.

Mivel megdőlt az a korábbi feltételezés, amely a nyelv funkcióját a világ fogalmi természetű leképezésében ragadta meg, célszerűnek mutatkozott a pragmatikai dimenzió bevonása az elemzésbe. A nyelvészeti pragmatika a nyelvhasználat két dimenzióját, a nyelvi közlésfolyamatot és a nyelvhasználat társadalmi aspektusát helyezi előtérbe (Fehér 2000: 43). A szöveg szerveződésének elemeit a szövegalkotás körülményeivel hozza összefüggésbe, vagyis a szituáció kontextuális feltételeinek az adott nyelvi produktumban fellelhető nyomait tárja fel (Fehér 2000: 30). A pragmatikus nézőpont nyelvszemléleti következménye a jelentéstani problémák előtérbe helyezése, a nyelvi (szemantikai) és a használati (pragmatikai) jelentés elkülönítése. Politikailag motivált szövegek esetében különösen fontos azzal számolni, hogy a szöveg szemantikai jelentése és nyilatkozatértéke nem feltétlenül esik egybe, könnyen felmerül a megnyilatkozást létrehozó szándék és a politikai nyilatkozat ösztinteségének a kérdése.

Fogalmi metaforák a politika nyelvhasználatában

A vezércikk a politikai propaganda eszköze, amely nyelvi és stiláris kifejezőeszközeit úgy választja meg, hogy azok elősegítsék üzenetének célba juttatását. Mivel a közölt tényállás értelmezése folytán az olvasóközönség számára jól strukturált, átlátható valóságmodellt kell közvetítenie, a szövegalkotás során fontos szerepet

kapnak az információ strukturálásának és fókuszálásának eszközei. Ilyen eszköz a jól megválasztott metafora. A metafora célzott kommunikációs használata mozgósító erejű, befolyásoló hatású lehet, és az ebből fakadó lehetőségeket a politikai kommunikáció ki is aknázza. Kövecses Zoltán a megfelelő metafora kiválasztásának jelentőségét az 1990-es Öböl-háború propagandájával kapcsolatos példán mutatja be, amely Kuvait Irak általi elfoglalását az amerikai közvélemény számára „megerősokolás” gyanánt tálalta. Az erőszakra való hivatkozás a segítségnyújtás szándékát hívta elő, ezáltal fogadtatta el az amerikai állampolgárokkal a háborús beavatkozást (Kövecses 2005: 74).

A metaforák értelmezésével több elmélet foglalkozik, amelyekről Black tanulmánya ad áttekintést (Black 1990). A helyettesítés elmélete a metaforát szinonimaként fogja fel: olyan képes jelentés gyanánt, amely másként szavakkal is megfogalmazható. Az analógiaelmélet szerint a metaforikus szemléletmód a dolgokban lévő hasonlóságot tudatosítja. A kognitív teória ennél szélesebb keretben értelmezi a metafora fogalmát. Alapvető kapcsolatot tételez fel a nyelvi jelentés és a világról való fogalomalkotás között, vagyis a metaforában nem csupán díszítőelemet, hanem egyben a fogalmi rendszert strukturáló eszközt lát (Lakoff–Johnson 1980: 56). A fogalmi metafora úgy jön létre, hogy egy adott fogalmi tartományt vagy annak valamely összetevőjét rávetítik egy másik fogalmi területre (Lakoff–Turner 1989, Tolcsvai 2005: 65). A politikai kommunikációban a metafora kiválasztása a hatalmi diskurzus fontos összetevője. Különösen érvényes ez a megállapítás diktatúrák idején, amikor a politikai kommunikáció csúcására emelt téma valamely fontosnak tartott probléma napirenden tartásának a következménye (vö. Gyekiczky 1989: 7).

A metaforikus átvitel a közvetlenül érzékelhető tartomány felől az absztrakt felé irányul (Lakoff–Turner 1989, Tolcsvai 2005: 65). A metaforák teljesítménye többre: egyfelől a céltartomány jobb megértését szolgálják, másfelől a metafora megválasztásával értékelik is a céltartományt, ráadásul lehetővé teszik, hogy olyan fogalmakat ruházzunk fel szerkezettel, amelyek egyébként semmiféle tagoltsággal nem rendelkeznek. A szerzőpáros több helyütt hangsúlyozza, hogy saját testünk működése és fizikai környezetünkkel, valamint más emberekkel való interakcióink során teszünk szert azokra a struktúrára, amelyek lehetővé teszik az érzékelés számára közvetlenül hozzá nem férhető fogalmak megértését. Mivel az emberek nagyobb csoportjainak a társadalmi eseményekről, folyamatokról alkotott tudását alakítja, nem érdektelen, hogy bizonyos történeti korszakokban melyek azok a metaforák, amelyek segítenek megérteni az aktuálisan zajló eseményeket. A politikai nyelvhasználat történetében a legáltalánosabb, széles körben használt kép a POLITIKAI TEST metaforája, amely az ország vezetésének (az állam irányítóinak) és a társadalomnak az egységét fejezi ki. A magyar nyelv szókészletében a politikai test élő, organikus jellegére utaló felfogást közvetítik az *államszervezet*, az *államfő*, a *kormányfő* és a *társadalom tagjai* kifejezések. A TEST metaforából kiindulva mindenki számára magától értetődő a *fej/fő* irányító szerepe. A kognitív metaforaelmélet megalkotói szerint a legmélyebben gyökerező metaforák a legelevenebbek és a leghatékonyabbak, mivel gépies használatuk következtében tudattalanok, ezért mentális feldolgozásuk sem igényel különösebb erőfeszítést (Lakoff 1989, Fónagy 1989: 142). Lakoff és Johnson metaforagyűjteménye az ÉLET, a HALÁL és a SZE-

RELEM, valamint a VADÁSZAT, és a HÁBORÚ fogalmát is az alapvető tapasztalaton nyugvó, mindenki számára jól ismert metaforák körébe utalja (Lakoff–Johnson 1980, Fónagy 1989: 142).

A politikai nyelvhasználat militarizálása

A múlt század ötvenes éveinek politikai nyelvhasználata kapcsán egyetértés mutatkozik annak megállapításában, hogy a korszak hivatalos köznyelve szélsőségesen militáns jelleget öltött. A lexika szintjén a katonai szakkifejezések használata például *brigád, őrs, csapat, kampány, csata, front, mozgósít, támadás, harc, küzdelem* alapozta meg a harcias hangvételt. A *kampány* szó kapcsán a Nyelvőr is kitért a militáns nyelvhasználat jelenségére: „A hadjáratot jelentő francia szónak az az átvitt értelme, amely a fentebb idézett párthatározatban elének került, annak a rendkívül gyakori szóképnak egyik megnyilatkozása, amely a hadakozás fogalmát szellemi működések jelölésére alkalmazza. Amikor vitáról, vitatkozásról beszélünk, voltaképpen vívást mondunk, és ugyanígy használjuk a fegyveres mérkőzés ógörög nevét, amikor polémiát emlegetünk, polemizálunk. Az ógörög igazságszolgáltatás, bíraskodás nyelvhasználata a felperest »támadó fél«-nek, az alperest »hátrálásra kényszerített fél«-nek nevezi, és a római perrendtartás tele van olyan kifejezésekkel, amelyek a hadviselés, a fegyveres összecsapás gondolatköréből voltak véve. A tollharc elnevezés éppen úgy idetartozik, mint a front szónak a hadviselés területéről való számtalan elhajlása, valamint a káder szónak a hadseregszervezésből a párt-szervezésre való átvitele.” (Telegdi 1950: 732). A katonai szakszargon fokozott igénybevételének természetes magyarázata lehetne a második világháború időbeli közelsége (vö. Deme 1950: 434), azt is tudjuk azonban, hogy a hivatalos nyelvhasználat militáns jellege a háborútól időben eltávolodva, évtizedeken át megmaradt. Terestyéni Tamás a háborús terminológia széles körű használatát a politikai helyzet feszültséggel teli, kiélezett voltával indokolta, a militáns hangvétel funkcióját ennek megfelelően a feszültség érzékeltetésében és növelésében látta (Terestyéni 1973: 88).

A nyelvhasználat militarizálása azonban nem csak az államszocializmus korának honi köznyelvét jellemezte. Tóth Szergej az első világháborút követő szovjet nyelvhasználattal kapcsolatban számol be hasonló jelenségről, amelyet a katonai szervezettség mintául vételével magyaráz: „A katonai szakszavak, csakúgy mint a katonai és a matróz szakszargon kifejezései fokozatosan nemcsak a katonai szervezettséget mintául vevő párt- és gazdasági életben váltak használatossá, hanem a kulturális életben is [...] A pártfunkcionáriusok beszéde egyre inkább katonai jelentésekre kezdtek emlékeztetni. A flotta- és a katonai terminusok nem csak a párt-életben, hanem az iparban és a mezőgazdaságban, a kultúra, az irodalmi élet, az egészségügy területén is általánossá váltak” (Tóth 2006: 168–9). A náci nyelv leírása során Klemperer szintén kitért a katonai nyelv hatására (Klemperer 1984: 23), ami pedig megalapozza azt az előzetes feltételezést, hogy a diktatúrák autorikus jellegükből kifolyólag előszeretettel fordulnak a parancsutasításos relációt érvényesítő katonai szaknyelv felé.

Tóth leírása a korai szovjet nyelvről egy igen fontos mozzanatot tartalmaz: azt a megfigyelést osztja meg velünk, hogy a nyelvhasználat militáns jellege nem csupán a politika fogalmával kapcsolatban jelent meg, de az élet sok más területére is rávetült. Hasonló tendenciát mutatnak a Szabad Népből megjelent írások, amelyekben szintén megfigyelhető, hogy a közösségi élet politikától távol eső területeit is egy fajta militáns szemlélet jegyében kezelik: *A Központi Vezetőség ülése mozgósított a tervezésben még mindig fennálló hiányosságok, a késedelmes tervezés, a tervfegyelem lazasága ellen* (Sz. N. 1950/130: 1). A lap 1952-es évfolyamát Terestyéni Tamás szemantikai ihletésű vizsgálatnak vetette alá, melynek során a leggyakrabban előforduló fogalmakból előbb jelentéssztyályokat képezett, majd a rendezés során azt tapasztalta, hogy a szövegekben jóformán minden jelentéssztyály hierarchikusan alárendelődik a harc fogalmának (Terestyéni 1973: 91). Terestyéni vizsgálata arra hívja fel a figyelmet, hogy a katonai terminológia átvételénél többről van itt szó; a militáns hangvétel nem csupán külső stílusjegyekben mutatkozik meg, hanem a szövegek értelemhálózatának központi elemévé lett.

A HARC metaforája egy Szabad-Nép vezércikkben

Kövecses vizsgálata szerint a politika céltartományával összefüggésben leggyakrabban a HÁBORÚ, a VERSENY és az ÜZLET forrástartományok jelennek meg (Kövecses 2005: 73). Az alku mozzanatát érvényesítő ÜZLET metafora a koalíciós korszak kezdeti időszakából, 1946-ból származó vezércikk szövegében még fellelhető: *Valójában, amit a Kisgazdapárt a reakciós jobbszárny kizárása vámján elveszítene, azt megnyerné a belső egység révén* (Sz. N. 1946/58: 1). A VERSENY metaforára nem találtam példát, ez bizonyára nem véletlen, hiszen egy tisztességes verseny azt feltételezi, hogy a szereplők egyenlő esélyekkel küzdenek, vagyis a győztes bármelyik részt vevő fél lehet. A politika természetének jellemzésében úgy a koalíciós kori, mind pedig a fordulat évei után íródott vezércikkek elsődlegesen a HÁBORÚ forrástartományából indultak ki: *kemény és eredményes harcot vezettünk a magyar nemzet leggyalázatosabb korszakának bűnösei – a Horthy–Szálasi-rendszer pribékjei ellen; kemény és eredményes harcot vezettünk ennek a korszaknak az ideológiai maradványai ellen* (Sz. N. 1946/100: 1). A kognitív metaforaelmélet téziseit összegezve valamely metafora jelentőségének időszakos megnövekedése úgy értelmezhető, hogy a fogalmi metafora vagy a metaforikus kifejezés az adott diskurzusban számos más fogalomra mint céltartományra rávetül. Az átvitel mechanizmusát „A Központi Vezetőség ülése” című írásból származó alábbi három példa mutatja be:

1. *Pártunk Központi Vezetőségének tanácskozása mérföldkövet jelent abban a küzdelemben, amely a munkásosztály, a dolgozó nép hatalmának megszilárdításáért folyik.*
2. *Fel kell vennünk a harcot az ellenség ellen, amelynek – ahogy Gerő elvtárs hangsúlyozta – sikerült új frontot nyitnia a népi demokrácia ellen: a tömeges bér- és normacsalsások frontját. Le kell leplezni, el kell távolí-*

tani az imperialistáknak, a háborús gyűjtogatóknak az üzemekbe befurakodott ügynökeiket, az aktív szociáldemokrata elemeket, a horthysta tiszteket és hasonló alakokat, akik a munkafegyelem, a szocialista építés ellen lázítanak.

3. *Megköveteli a vallásszabadság, hogy ne tűrjük a klerikális reakció sorozatos provokációit a szabad vallásoktatás ellen, megvédjük gyermekeinket a klerikális reakció terrorjával szemben. A klerikális reakció elleni harc nemcsak a magyar püspöki kar reakciós politikája ellen, az apáca- és szerzetesrendeknek az imperialisták háborús uszítását szolgáló aknamunkájával szemben jelent önvédelmi harcot, hanem a protestáns egyházakban fellépő reakciós törekvésekkel szemben is, harcot a zsidó egyházban tapasztalható reakciós cionizmus ellen, harcot a zömében amerikai irányítás alatt álló szekták és szabadkőműves páholyok ellen.*

A felsorolt szövegrészek közös jellemzője, hogy üzenetük célba juttatása során a küzdelem képéhez fordulnak. Amint a példák mutatják, a HARC metafora „kreatív használata” nem okozott nehézséget, könnyen átvihető volt a mindennapi élet különböző helyszíneire. Az első példában a HARC fogalmát egyetlen lexéma, a *küzdelem* aktiválja. A második példában már több szó, az *ellenség*, a *harc* és a *front* utal rá. A harmadik szövegrész tartalmazza a legtöbb olyan elemet, amely összefüggésbe hozható a harc koncepciójával: *megvédjük, harc, háborús uszítás, aknamunka, önvédelmi harc*. A HARC fogalmának legfontosabb tényezője, hogy a küzdelem mindig valamely színtér, egy adott terület birtoklásáért folyik. A fogalom szerkezete az alábbi komponens elemekből tevődik össze:

HARC

- a színtér: harctér/front
- a cél: a színtér feletti hatalom birtoklása
- a negatív cselekvő: az ellenség
- a negatív cselekvőhöz tartozó tevékenység: támadás
- a pozitív cselekvő: védők
- a pozitív cselekvőhöz tartozó tevékenység: védelem

Amint már szó esett róla, a metafora struktúrájának fontos összetevője a konkrét vagy a szimbolikus tér feletti ellenőrzés jogának a megszerzése. Az idézett példák közül az első esetben a politika, a másodikban a termelés irányítása, a harmadikban az oktatás és a hitélet területére vetülnek rá a HARC fogalmának komponensei. Ezáltal a politika, a termelés és a hitélet a harctér analógiájára csataterék gyanánt jelennek meg. A három példa esetében először azt vizsgálom, hogy a harcnak mint forrástartománynak mely elemei kerülnek előtérbe, és milyen szerepet töltenek be a kiválasztott szövegrészekben:

1. Az első mondatban a HARC összetevői közül két komponens jelenik meg. Maga a *küzdelem* lexéma, amely a harc képét aktiválja, valamint egy némileg kör-

vonalatlan pozitív szereplő, a védő képe, amelyet az idézett szövegrész szorosan értelmezve a pártvezetésben jelöl meg, a szöveg értelemhálózata folytán azonban a védők csoportja a munkásosztályra és a dolgozókra is kiterjeszthető. A konvencionális megoldás a korszak ideológiai céllal írott brossúráit idézi.

2. A második példa a HARC metaforáját több komponens által, teljesebb és hozzáférhetőbb formában fejt ki. A szimbolikus tér ezúttal az ipari termelésé, hiszen az *üzemek* többes számú használata a tényleges helyszín elvontabb értelmezésének irányába mutat. A szöveg cél gyanánt a munkafegyelem javítását fogalmazza meg. A területen fennálló működési problémák indokolásához keres bűnbakokat, akiket a pártállami rendszer ellenfeleiben talál meg: az *imperialisták*, a *háborús gyújtogatók üzemekbe befurakodott ügynökei*, az *aktív szociáldemokrata elemek*, a *horthysta tiszték és hasonló alakok*. A helyszín által kijelölt keret a termelés szférája, az üzem, ennek megfelelően az ellenség támadását a teljesítmény visszafogásában, a *norma- és bércsalásokban* jelöli meg. A szövegalkotók az értelemhálózat középpontjába a negatív szereplőt helyezik.

3. A harmadik szövegrészben a küzdelem színtere az oktatás és a hitélet területe, azon belül az iskolai hitoktatás kérdése. Jóllehet a szövegalkotó a vallásszabadság biztosítása mellett teszi le a voksát, annak ellenfeleit mégis a hitélet területét ellátó intézményekben, a történeti és kisegyházakban nevezi meg: a *klerikális reakció* és a *magyar püspöki kar*, az *apáca- és szerzetesrendek*, a *szekták* és a *szabadkőműves páholyok*. Ezt azzal magyarázza, hogy a felsorolt egyházak és szervezetek idegen érdekeket szolgálnak. A korszak háborús pszichózisának fontos eleme volt az összeesküvés-elmélet, amely az ország lerombolására törő külső és belső ellenség együttműködésére hívta fel a figyelmet. A politikai ellenfeleket és a másként gondolkodókat ily módon a hazaárulás vádjával illették.

A fogalmi metafora által létrehozott konceptuális térben a bonyolultabb jelentésű céltartomány értelmezése az egyszerűbb jelentésű forrástartomány által megy végbe. A három céltartomány, a politika, a termelés és a hitoktatás olyan elvont entitások, amelyekkel kapcsolatban az átlagos újságolvasó közvetlen tapasztalattal nem rendelkezik. A céltartományokkal kapcsolatos tudást a HARC fogalma közvetítette, egyben strukturálta számára. A felsorolt területek csatatérként jelentek meg, amelyek birtoklásáért mindenkinek küzdenie kellett. Fauconnier és Turner a metafora működését egy több komponensből álló hálózat segítségével modellezzik (Fauconnier–Turner 2002, Kövecses 2005: 227–32). A hálózat legfontosabb összetevői: a forrás- és a céltartomány bemeneti tere; a két kiinduló tartomány közös jellemzőit, absztrakt szerkezetét tartalmazó generikus tér; valamint a metaforikus megfeleléseket bemutató integrált tér. A modell előnye, hogy segít megérteni a jelentésintegráció kognitív mechanizmusát. A metafora konvencionális használatára épülő első példa a HARC fogalmát komplex módon vetíti rá a politikára, ez a gyakori használat folytán nem igényel különösebb magyarázatot. A második és a harmadik idézet esetében a társadalom működésének olyan területeire vetül rá a harc képe, amelyek vele fogalmilag nem egyeztethetők össze. Jobban belegondolva képzelenségnek tűnik a háborús körülmények között folyó eredményes munkavégzés, miként az oktatás bármilyen formája is. A gyárakban és az iskolákban folyó küzdelem nyilvánvalóan a képzelet terméke, mert lehetetlen feltételeket tartalmaz. Az

történik, hogy a szövegalkotó egymással vegyíti a két bemeneti tartomány össze-tevőit, a forrás- és a céltartomány egyes elemei között megfeleléseket hoz létre. Az átvitel működését a HARC metaforáját legteljesebb formában kibontó második példán mutatom be:

Generikus tér

Működési terület
 Negatív cselekvő
 Negatív tevékenység
 Pozitív cselekvő
 Pozitív tevékenység
 Cél

Forrástartomány: HARC

Csatatér/front
 Ellenség
 Támadás
 Védők
 Küzdelem
 Terület feletti ellenőrzés
 megszerzése/megtartása

Céltartomány: MUNKA

Üzem
 A kitűzött normát megkérdőjelezők
 Norma- és bércsalások
 Élmunkások
 Munkaverseny
 Norma elérése, illetve túlteljesítése

Integrált tér

Működési terület: üzem
 Negatív cselekvő: imperialisták és háborús gyűjtogatók ügynökei, az aktív szociáldemokraták, a horthysta tiszték és a hasonló alakok
 Negatív tevékenység: norma- és bércsalás
 Pozitív cselekvő: a népi demokrácia
 Pozitív tevékenység: ellenség leleplezése és eltávolítása
 Cél: munkafegyelem, szocialista építés

A HARC metafora pragmatikai szerepe

A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben címmel megjelent írásában Jakusné a következőképpen foglalja össze a fogalmi metafora létrejöttét: „A fogalmi metafora úgy jön létre, hogy a két kognitív tartomány vagy reprezentációs tér összetevőit megfeleltetjük egymásnak. A megfeleltetés során a forrástartomány alkotóelemeit rávetítjük a céltartomány azonos elemeire. Eközben bizonyos fogalmi összetevők profilálódnak, azaz előtérbe kerülnek” (Jakusné 2002: 443). Az idézett példák jól látható, hogy a szövegek értelemhálózata a HARC rendszerének egy specifikus vonását, a támadást végrehajtó negatív szereplőt hangsúlyozza. A jelentés fókusza azokra irányul, akikről a szövegalkotók azt feltételezték, hogy ellenzői voltak a pártállami berendezkedésnek. A kidolgozás a forrástartománynak ezt az elemét járja körül, ennek során a politikai ellenfél csoportjainak megnevezésén túl állítólagos tevékenységük jellegéről is pontos információkkal szolgál: *szoros a kapcsolat a termelés különböző területein támadó jobboldali szociáldemokrata s más ellenséges elemek és a klerikális reakció között; a klerikális reakció minden lépése azt bizonyítja, hogy a vallás kérdését, a papi talárt csupán lepelként használják ellenforradalmi, népgyűlölő ábrázatuk takargatására; lelepleződött, hogy a klerikális reakció a kuláksággal és a nagybirtokosok, nagytőkések maradványaival egyetemben országunk vesztére akar törni, népünk pusztulására, atomháborúra építi minden reményét.* A felsorolt büntényekkel stigmatizálják a társadalom velük kapcsolatba hozott csoportjait. A HARC metafora szerepe ennél fogva a politikai ellenfél negatív irányú átnevezésében, ellenséggé formálásában jelölhető meg.

A metafora olyan összetevőkkel rendelkezik, amelyek tág teret nyújtanak a dramatikus megjelenítés lehetőségének; ezáltal a befogadó érzelmeire hatnak. Használata az olvasóközönséget arra sarkallta, hogy társadalomban betöltött szerepétől függetlenül – még ha a politikára közvetlen rálátással nem is rendelkezett – a maga posztján igyekezzen kivenni részét az úgynevezett belső ellenség ellen folytatott küzdelemből: *Békénk, munkánk, haladásunk alapvető feltétele, hogy eredményesen küzdjünk meg a termelő munkában, a népgazdaság különböző területein mutatkozó nehézségekkel és ellenséges próbálkozásokkal* (Sz. N. 1950/130: 1). Mivel a támadó fél negatív szerepkörében a politikai ellenfeleket és a másként gondolkodókat helyezte el, a publikum várhatóan a pozitív szereplővel, a metafora alkalmazójával azonosult. A metafora szövegfunkciója a politika irányítói és az újságolvasó közötti érzelmi közösség létrehozásában körvonalazható, amelynek éle a társadalom stigmatizált csoportjai ellen irányult.

SZAKIRODALOM

- Agárdi Ferenc–Szilágyi István (szerk.) 1946. *A ma lexikona*. Magyar Téka, Budapest.
- Black, Max 1990. A metafora. *Helikon* 432–47.
- Burget Lajos 2008. Retró-szótár. *Korfestő szavak a második világháborútól a rendszerváltásig*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Czigány Lóránt 1997. Államosított szavaink átvilágítása, avagy a szótárfírók diszkrét bája. *Kortárs* 7: 1–32.

- Deme László 1950. Még néhány szó a rövidítésekről. *Magyar Nyelvőr* 74: 429–35.
- Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések, 147.)
- Fauconnier, Gilles–Turner, Mark 2002. *The Way We Think*. Basic Books, New York.
- Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforáról. In: Banczerowski Janusz (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom: köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK, Budapest, 140–53.
- Fónagy Iván–Soltész Katalin 1954. *A mozgalmi nyelv*. Művelt Nép Kiadó, Budapest.
- Grétsy László 1960. A társadalmi-gazdasági változások és a nyelv. *Valóság* 5: 68–73.
- Grétsy László (szerk.) 1976. *A mai magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyeciczky Tamás 1989. „A szó veszélyes fegyver”. (Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához) MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Jakusné Harnos Éva 2002. A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben. *Magyar Nyelv* 126: 442–50.
- Jobst Ágnes 2004. A magyar szókészlet módosulása 1945 után. *Valóság* 9: 87–96.
- Juhász József 1954. Fónagy Iván–Soltész Katalin: A mozgalmi nyelvről. [Recenzió] *Magyar Nyelvőr* 78: 262–5.
- Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klemperer, Viktor 1984. *A Harmadik Birodalom nyelve*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. (Membrán Könyvek 12.)
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Tipotex Kiadó, Budapest.
- Krippendorf, Klaus 1995. *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago University Press, Chicago.
- Lakoff, George–Turner, Mark 1989. *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago University Press, Chicago–London.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépirodalmi stílus fő irányai*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Telegdi Zsigmond 1950. Nyelvünk új korszakának küszöbén. *Magyar Nyelvőr* 74: 66–78.
- Terestyéni Tamás 1973. A politika fogalma a párt központi lapjának három évfolyamában. In: Szecső Tamás. (szerk.): *Az információtól a közéletig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 84–104.
- Tolcsvai Nagy, Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Peter Lang, Frankfurt.
- Tolnai Vilmos 1920. A proletár-diktatúra nyelvéről. *Magyar Nyelvőr* 16: 9–14.
- Tóth Szergej 2006. Egy totális diktatúra nyelve. In: Tóth Szergej (szerk.): *Hatalom interdiszciplináris megközelítésben*. Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 159–82.
- Van Dijk, Teun A. 1988. *News as discourse*. L. Erlbaum Association, New Jersey.

FORRÁSOK

Döntést!

Szabad Nép IV. évf. 100. sz. 1946. 58: 1.

Vonjuk le a tanulságot

Szabad Nép IV. évf. 100. sz. 1946. 100: 1.

A Központi Vezetőség ülése

Szabad Nép VIII. évf. 130. sz. 1950. 130: 1.

Jobst Ágnes

SUMMARY

*Jobst, Ágnes***The role of the BATTLE metaphor in the political parlance of the 1950s**

The paper surveys alternative ways of research on political language use. Taking sides with linguistics-based, quantitative alternatives, the author analyses the role of metaphors in political propaganda. Choice of metaphors is an important ingredient of power discourse, especially in periods of dictatorship. Using results of cognitive linguistic approaches, the author presents examples from the Hungarian press of the mid-twentieth century and shows how metaphors, constituting the culmination of political communication, were projected to the various areas of life, how they tried to affect people's thinking. The sense networks of the editorials analysed emphasise the negative participant of the BATTLE metaphor, the attacker, forcing opponents of the party-state system into that role. The study of metaphor use, therefore, supports the claim that the metaphor was selected consciously, with pragmatic factors in mind. Its textual function was to establish an emotional link between political power groups (as opposed to dissidents) and the consumers of political propaganda.

Keywords: political parlance, usage in the media, metaphor, cognitive linguistics, history of press